
SORIN COCIȘ, *THE BROOCH WORKSHOPS FROM DACIA AND THE OTHER DANUBIAN PROVINCES OF THE ROMAN EMPIRE (1ST C. BC - 3RD C. AD)*, SERIES *PATRIMONIUM ARCHAEOLOGICUM TRANSYLVANICUM* (S. COCIȘ, A. URȘUȚIU EDS.), VOL. 16, MEGA PUBLISHING HOUSE, CLUJ-NAPOCA, 2019.

Cercetătorul italian Maurizio Buora, care scrie prefața lucrării asupra căreia ne concentrăm în cele ce urmează, remarcă, pe bună dreptate, că după o experiență de mai multe decenii în care cercetătorul clujean Sorin Cociș a publicat cu multă acribie zeci de materiale de referință despre fibule, volumul *The Brooch Workshops from Dacia and the other Danubian Provinces of the Roman Empire (1st c. BC -3rd c. AD)* apare ca o consecință firească și necesară în portofoliul său.

Cartea de față nu este doar este un instrument așteptat de către arheologi și specialiștii în *small finds*; ea tratează comparativ un subiect care nu a beneficiat de o atenție sporită, referitor la tehnologia de producție a unei categorii de artefacte și mijloacele tehnice folosite în Antichitate, iar toți cei interesați în cultura materială din perioada romană ar putea utiliza volumul ca pe un etalon în abordările viitoare.

Cercetătorii care se ocupă de analiza pieselor de metal, în special a fibulelor, un accesoriu vestimentar des utilizat în provinciile Romei, au sesizat de mult timp importanța identificării atelierelor de producere a acestor artefacte, tipul de comunități în care erau răspândite acestea, tehnologiile aplicate, statutul meșterilor etc. Totuși, nu au fost mulți care să îndrăznească o abordare regională a acestei probleme, iar dificultatea întâmpinată ține, bineînțeles, de carența surselor documentare. De altfel, autorul identifică chiar de la început lipsurile pe care un astfel de demers le întâmpină, dar și-a creat un mare avantaj în finalizarea acestui proiect: din postura de arheolog de teren a putut să "culeagă" dovezile necesare de pe șantierele numeroase pe care a activat. Este cert că în condițiile în care arheologia preventivă, larg răspândită în ultimele două decenii, forțează respectarea unor termene fixe, se poate ajunge și la analiza deficitară a unor materiale arheologice. Doar un specialist care este direct interesat și știe să identifice, spre exemplu, fragmentele de tipare în care se turnau fibulele, precum cele întâlnite în atelierul din Napoca, poate valoriza descoperirea respectivă și o poate disemina corespunzător.

Volumul este structurat pe mai multe capitole. Firește, începe cu un istoric al cercetărilor în care, foarte pe scurt, prezintă atât impedimentele care au dus la o parcimonie a studiilor dedicate atelierelor de producție a fibulelor, dar și la realizările înregistrate în timp pe acest palier de cercetare. Poate aici autorul ar fi trebuit să insiste mai mult pe etapele de început, când O. Almgren a evidențiat anumite centre de producție, nu neapărat bazându-se pe cercetările arheologice specifice, ci pe densitatea răspândirii anumitor tipuri de fibule într-o anumită arie de circulație. De asemenea, în etapa imediat următoare ar fi putut dezvolta subiectul, cu atât mai mult cu cât referirile bibliografice de până în ultimul sfert al secolului al XX-lea sunt, în general, sunt sărăcăcioase relativ la această speță. De asemenea, credem că de o atenție mai mare ar fi trebuit să beneficieze și referirile la analizele chimice ale compoziției pieselor, o abordare interdisciplinară care s-a dezvoltat simțitor în ultimele decenii și a extins cercetarea și în alte direcții.

Urmează cel mai consistent capitol, referitor la atelierelor de producere a fibulelor din provincia Dacia, teritoriul în care Sorin Cociș deține controlul absolut. Prima dovadă este excursul detaliat al preocupărilor pentru studiul fibulelor din secolul al XIX-lea și până în prezent din partea diferitelor instituții și a specialiștilor în domeniu. Șapte centre, dintre care unul neidentificat în teren, compun o hartă complexă pentru stadiul actual al cercetării în privința atelierelor de producere a fibulelor de pe teritoriul provinciei nord-dunărene. De la Napoca, acolo unde autorul a și coordonat multe dintre săpăturile preventive din actualul oraș Cluj-Napoca, este prezentat un astfel de atelier. Fragmentele de tipare care au fost identificate *in situ* sunt mărturie prețioasă a tipurilor de piese care se executau în secolul al II-lea la Napoca. Este vorba despre fibule puternic profilate, în cel puțin patru variante, fibule norico-panonice, în două variante, fibule „cu genunchi”, fibule cu capul în formă de ancoră și fibule zoomorfe. Utilitatea publicării acestui atelier este cu atât mai mare cu cât datarea sa nu se bazează doar pe analogii ale pieselor identificate, ci beneficiază și de informații stratigrafice care confirmă încadrarea cronologică a pieselor, cel puțin pentru provincia Dacia. Această precizare este importantă de vreme ce este bine știut că mai multe variabile puteau să ducă la variații în încadrarea cronologică a respectivelor categorii de artefacte, de la o provincie la alta.

Atunci când contextul arheologic ajută în privința rafinării datării, implicit ipotezele emise cresc în valoare.

Pornind de la categoriile de fibule care se produceau într-un anumit centru provincial, analize interesante, dar destul de riscante, se pot face și relativ la etnicitatea purtătorilor acestor accesorii. Spre exemplu, este bine subliniat că apariția fibulelor și a tiparelor de fibule norico-panonice la Napoca dovedește că purtătorii lor conservau tradițiile și portul din zona de origine.

Officina de la Napoca are similitudini în privința tipurilor de producție și implicit a perioadei în care a funcționat și a fabricat astfel de accesorii în provinciile Pannonia și Noricum, ceea ce poate consolida ipoteza contribuției nativilor din aceste provincii la dezvoltarea meșteșugului respectiv în Dacia.

Un alt centru important de producție a fost Porolissum, un punct militar vital pentru granița de nord-est a Daciei, dar și o așezare civilă prosperă, așa cum o dovedesc cercetările arheologice din ultimele decenii. Pe lângă dovezile circumstanțiale, respectiv o cantitate mare de fibule de un tip anume, există și un fragment de tipar de bronz, dar și piese nefinisate care atestă existența unui astfel de atelier de producere de fibule. Interesant este că tiparul era utilizat în producerea fibulelor de tip Almgren VII, I, B2, așa-zise sarmatice sau, oricum, piese cu o răspândire accentuată în lumea barbară germanică. Atelierul de la Porolissum ar fi, în opinia autorului, și credem că are toate argumentele pentru a o demonstra, dovada existenței unor astfel de centre de producție a unor obiecte vestimentare special pentru exportul în lumea barbară. Din Dacia Porolissensis astfel de ateliere ar mai fi de semnalat la Ilișua, dar și într-un alt nucleu de locuire care, însă, nu a putut fi identificat cu precizie în teren.

Din acest ultim centru provin mai multe tipuri de piese din bronz. Dintre fibule, se disting două categorii principale, cu mai multe variante: fibulele cu genunchi și fibulele în formă de ancoră. Din ultimul tip, larg răspândit în mai toate provinciile dunărene, dar și în Italia și în *Barbaricum*, pe baza unor fragmente de piese nefinisate în acest atelier au fost identificate trei variante. În privința fibulelor cu genunchi produse aici într-un interval relativ scurt, respectiv între ultimul sfert al secolului al II-lea și primul sfert al veacului următor, au fost identificate trei variante. Cu ocazia analizei variantelor așa-zis barbare ale acestor fibule, autorul revine asupra opiniei mai vechi conform căreia aceste piese ar fi fost produse în interiorul provinciei de către meșteri din afara granițelor Imperiului. Acum este de părere că toate fibulele de aici ar fi putut fi opera meșterilor romani, am adăuga noi, poate cu expertiză achiziționată din mediul barbar.

De la Apulum, un centru economic și social foarte puternic din Dacia, provin, de asemenea, fragmente de tipare de la mai multe categorii de piese, inclusiv din aur. Cât privește fibulele identificate aici, mai multe elemente conduc spre producția unui tip care era prins cu balamale, o variantă târzie a celebrei categorii Aucissa, sau tipul Cociș 14d, originară din Moesia Inferior. De altfel, marea majoritate a acestui tip provine din cele două Moesii și din Dacia. Ceea ce distinge centrul de la Apulum este tocmai faptul că acest atelier este singurul atestat arheologic din Imperiu, până în prezent, care produce acest tip de fibule.

Și de la Micia sunt mărturiile ale funcționării unui atelier de producere a pieselor de metal, atât pentru echipamentul militar, cât și pentru harnașament și accesorii vestimentare. Relevantă este identificarea în teren a respectivului complex, compus din mai multe încăperi, cu cuptoarele de topit corespunzătoare și cu fragmente de piese nedefinitivate sau rebuturi. În ceea ce privește fibulele, a fost identificat un exemplar neterminat din tipul fibulelor puternic profilate, cu analogii și în alte centre din Dacia, precum Napoca. Atelierul de la Micia a funcționat, cel mai probabil, din perioada Traian-Hadrian, până la războaiele marcomanice.

Dierna este ultimul centru discutat din Dacia. Aici este atestat arheologic un atelier de artizanat în care s-ar fi produs atât obiecte de metal, dar și din sticlă. Au fost analizate rebuturi de la diverse categorii de artefacte din metal descoperite cu ocazia cercetărilor arheologice care au avut loc cu mai bine de jumătate de veac în urmă. Din punct de vedere al producției de fibule sunt mărturiile ale confecționării fibulelor cu genunchi, dar mai ales ale celor de tip Aucissa, varianta locală. Acest atelier ar fi funcționat din epoca lui Hadrian, până în primele decenii ale secolului al III-lea și a scos pe piață produse de o diversitate apreciabilă.

Autorul constată pentru Dacia că majoritatea atelierelor produceau accesorii și pentru civili și pentru militari, cu toate că anumite tipuri se regăsesc cu precădere în medii specifice (vezi fibulele zoomorfe sau tipul Cociș 14d).

Capitolele următoare fac referire la atelierele din celelalte provincii dunărene, descrise dinspre Dunărea inferioară către Dunărea Mijlocie, respectiv din Moesia, Pannonia, Noricum, Raetia.

În ceea ce privește Moesia, atenția autorului se oprește asupra a trei potențiale centre de producere a acestui tip de accesorii vestimentare: Diana (Karataș) din Moesia Superior, respectiv Novae (Svištov) și Durostorum (Silistra/Ostrov) din Moesia Inferior. Totuși, menționează la un moment dat că există premise, cel puțin prin prisma anumitor cercetători, ca astfel de ateliere să fi funcționat și în alte centre, fără a insista prea mult asupra argumentelor. Că au

existat mai multe centre de producție în cele două provincii este neîndoielnic, doar dacă amintim marile orașe din zonă, precum Singidunum, Viminacium, Oescus sau chiar Troesmis sau trecem în revistă multitudinea de piese identificate și publicate din aceste arealuri. Prin urmare, este foarte probabil ca acestea să fi deținut ateliere de producere a accesoriilor vestimentare, cu atât mai mult cu cât istoria lor se leagă și de unități militare numeroase care au staționat aici mai multe secole. Cert este că multe întrebări rămân, încă, fără un răspuns clar. Spre exemplu, ne putem întreba dacă în cazul atelierului de la Diana, identificat în fortificația militară și nu în *vicus*-ul dezvoltat în jur, destinația obiectelor produse aici era strict pentru militari sau aveau acces și civilii. În cazul Daciei, am văzut mai sus, autorul acestei lucrări concluzionează că în centrele respective se produceau accesorii vestimentare atât pentru civili, cât și pentru militari. Un potențial răspuns îl pot da locațiile, cu caracter militar sau civil, în care s-au identificat tipare sau rebuturi rezultate în urma producerii fibulelor. Spre exemplu, în cazul fibulelor puternic profilate, a celor zoomorfe sau a celor de tip T, identificate în destul de multe centre din zonă, se confirmă această posibilitate, a utilizării mixte, de către militari și civili. Totuși, se poate presupune că exista un oarecare control din partea armatei, având în vedere autoritatea de care beneficia această instituție la nivel provincial și la nevoile imediate care impuneau achiziționarea acestor materiale.

Dacă pentru Diana și Novae dispunem mai multe dovezi circumstanțiale, pentru Durostorum, cele circa 33 de tipare identificate, pentru fibule, dar și diferite accesorii de harnașament, echipament militar, butoni decorativi, există certitudinea că funcționa ca un centru important de producție și implicit de distribuție a pieselor mici de metal (din bronz, fier și aur). De altfel, este unul dintre cele mai extinse astfel de complexe de acest tip din regiunea Dunării de Jos.

Înaintând către Pannonia, Sorin Cociș amintește în scurtul istoric realizat despre cercetarea din această provincie, mai ales de pe teritoriul Ungariei, că au fost identificate recent circa 29 de posibile ateliere de prelucrare a bronzului în perioada stăpânirii romane. În urma cercetării asidue de mai bine de un veac a accesoriilor vestimentare, sunt inventariate 18 centre de producție a fibulelor. Pentru unele dintre acestea există dovezi covârșitoare care atestă practica confecționării fibulelor în mari centre de producție, precum Brigetio, Carnuntum, Savaria, Siscia, Vindobona. În schimb, sunt și mici așezări care dețin doar dovezi singulare sau circumstanțiale (de ex. Neckermarkt, Neusiedl am See, Schützen am Gebirge, Szakály- Réti etc.). Constatăm în cazul ultimelor o abordare pasivă a autorului volumului de față în analiza oportunității includerii acestor centre printre centrele de producție de masă a fibulelor. Totuși, face dovada unei bune cunoașteri a acestei zone, chiar dacă sunt doar citate sursele care avansează ipotetic această opinie, fără comentarii suplimentare.

Și în Noricum este consemnată aceeași situație ca în Pannonia, cu 19 potențiale centre de producție a fibulelor, dar cu multe dintre ele considerate astfel pe baza unor jumătăți de mărturie. Este totuși de remarcat că școala austriacă a publicat și s-a preocupat intens în ultimele decenii de aspectul producerii fibulelor, cu tehnologia utilizată, aria de răspândire, tipologie etc. Spre exemplu, din *Municipium Flavia Solva* sunt dovezi ale unor ateliere din mai multe *insulae* care au și fost cercetate arheologic. Apoi, din *Municipium Claudium Iuvavum*, așa cum reiese din studiul monografic evocat de către autorul prezentei cărți, sunt mai multe mărturii pentru producția de fibule într-un interval generos de timp, secolele I-IV p. Chr. O lungă tradiție în studiul fibulelor provenite din centrul de la Magdalensberg a ajutat în identificarea a cel puțin 12 spații de producție a unei diversități apreciabile de fibule date de la finele secolului I a. Chr până la jumătatea secolului I p. Chr.

Din provincia Raetia au putut fi inventariate 12 centre în care ar fi funcționat *officinae* de producere a fibulelor. În cazul acestora sunt și mai puține dovezi de natură arheologică din care să se poată prezenta ateliere păstrate *in situ*. Mai degrabă sunt dovezi bazate pe fragmente de artefacte aflate în proces incomplet de producție.

Capitolul de Concluzii sintetizează, pe baza unor criterii comparative, tipologia în care se încadrează cele 59 de ateliere contabilizate în provinciile analizate, respectiv pentru producere exclusivă a fibulelor, pentru producție mixtă, dar și existența unor ateliere - districte, termen puțin explicat de către autor. În tabele sunt desfășurate, pe provincii, categoriile de dovezi comentate pe parcursul cărții, respectiv fibulele neterminate, modelele-șablon și matricele. Câteva aprecieri sunt făcute și relativ la tipurile de fibule pentru care s-a putut dovedi că existau centre de producție în regiunea dunăreană, precum și relativ la tehnologia utilizată.

Despre o apreciere exactă a numărului unor astfel de ateliere nu poate fi vorba. Trebuie luat în calcul, pe lângă stadiul cercetărilor arheologice și calitatea înregistrării informațiilor și caracterul acestor ateliere: permanente, semi-permanente sau ambulante. Oricum, marile centre de producție trebuie să se fi găsit în zone cu potențial de distribuție, fie ele în mediul militar sau civil. Identificarea acestor centre de producție trebuie corelată cu detalii legate de comerțul în zonă, de moda vremii, de capacitatea financiară a contractanților. Este evident că marile comenzi pentru armată, spre exemplu, veneau din partea statului, dar producția pentru astfel de piese se distribuia în zone de interes din fiecare provincie.

Poate ar fi fost de dorit o dezvoltare a subiectului pentru provinciile din sectorul superior și mijlociu al Dunării. O analiză a tipurilor regăsite în aceste centre, comparativ cu ce se petrecea în zona Dunării Inferioare ar fi putut duce, poate, la unele aprecieri suplimentare legate de comerțul cu astfel de artefacte, despre etnicitatea purtătorilor și a meșterilor care produceau artefactele, la densitatea atelierelor de la nivelul provinciilor sau a anumitor regiuni. Schimburile care se realizau între diferite provincii ar fi putut fi, de asemenea, un subiect mai atent abordat.¹ Trebuie avut în vedere și posibilitatea ca dovezile identificate în centre mici, din jurul unor orașe importante, să fi provenit din aceste ultime locații.

De asemenea, ar fi fost de dorit ca o discuție mai amplă să fie dezvoltată despre momentul în care aceste ateliere dispar, în opinia autorului la începutul secolului al III-lea. Punerea dispariției lor doar pe seama neîntrebuințării acestor accesorii de către locuitorii provinciei (Dacia) poate fi pusă la îndoială. În plus, ne întrebăm dacă nu cumva acest aspect ar trebui privit diferențiat, pentru fiecare provincie, în funcție de evoluția politică și implicațiile sociale și economice care survineau în mod cert.

Mici alte inexactități pe care le-am putut identifica se pot pune pe seama tehnoredactării și sunt, bineînțeles, surmontabile. Spre exemplu, termenii latini au fost redați pe parcursul cărții cu litere italice, ceea ce este firesc, dar regăsim și anumite frânturi de fraze cu același tratament, aparent nejustificat.

Bibliografia citată și citită, care apare la finele volumului, nu face decât să confirme că autorul deține controlul informației și a materialului invocat pe parcursul cărții.

Ca în orice lucrare care face referire la obiecte mici, mai ales fibule, imaginile dețin un rol esențial. Cele 150 de planșe sunt, în marea lor majoritate, relevante și executate foarte bine calitativ. Totuși, spre exemplu, harta de la planșa 1, cu răspândirea atelierelor de fibule pe cuprinsul Imperiului, este redată nu tocmai exact, cel puțin în ceea ce privește provincia Moesia. Conform hărții, Marea Neagră pătrunde către vest până la Dunăre și chiar până în proximitatea centrului de la Novae. În fapt, de la Svishtov la țărmul pontic sunt mai mult de 200 de km. Apoi, în momentul reprezentat pe hartă, cel puțin la începutul secolului al II-lea p. Chr. (după constituirea provinciei Dacia), existau deja două provincii la sud de Dunăre (Moesia Inferior, Moesia Superior). Pentru acuratețea informației, referirile din volum ar fi trebuit, credem, să se facă la ambele provincii, separat. S-ar fi constatat, astfel, că pentru Moesia Superior este identificat un singur atelier, în *Statio Diana cataractorum* și nu este evocat nici un indiciu pentru vreunul dintre centrele sale importante (Singidunum, Viminacium ș.a.). Nici numărul și dispunerea atelierelor din Moesia Inferior nu sunt tocmai încurajatoare, cu cele două centre de producție identificate. Concluziile care se pot extrage sunt că cercetările arheologice efectuate în acest sens nu sunt multumitoare sau că cercetarea acestei chestiuni este deficitară în cele două provincii.

În ansamblul său, volumul *The Brooch Workshops from Dacia and the other Danubian Provinces of the Roman Empire (1st c. BC -3rd c. AD)* se înscrie cu certitudine între aparițiile editoriale cu rol de instrument de lucru pentru specialiștii în cultura materială romană dintr-un areal geografic generos.

Avem convingerea că lucrarea va deveni un etalon la care se vor raporta toate viitoarele publicații despre fibulele din provinciile dunărene. Este absolut normal ca orice referire la broșele romane, incluse în diferite tipologii și descrise tehnic detaliat, să fie însoțite și de aprecieri despre locul de producție, metodele de execuție, arie de răspândire, analogii cu situația din alte provincii etc.

În plus, listă bibliografică exhaustivă, cu circa 500 de titluri, va putea fi utilizată de oricine se ocupă de cercetarea acestui tip de artefact și care va dori să aprecieze stadiul cercetării problemei într-o provincie sau alta.

Accesul larg la informația furnizată de acest volum este garantat prin traducerea în limba engleză, iar utilitatea sa este confirmată de toate aspectele prezentate sintetic mai sus. Avem speranța că preocupările specialiștilor în domeniul culturii materiale romane se vor concentra și mai mult pe aspecte care țin de procesul de producție a artefactelor, studiate parcă, mai degrabă, descriptiv până în prezent.

DAN APARASCHIVEI
Institutul de Arheologie Iași

¹ Spre exemplu, despre o fibulă cu genunchi și cap circular descoperită în Moesia Inferior, în așezarea civilă din apropiere de Durostorum, se apreciază că ar proveni din atelierele de la Porolissum: Nuțu Elefterescu 2018, p. 16 și p. 58-61.